

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΟΙ ΣΕΡΡΕΣ

ΚΑΙ Η
ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Α' ΤΟΜΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2013

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΡΙΤΖΑΛΕΟΣ

**ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΣΤΙΣ ΣΕΡΡΕΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΤΑΝΖΙΜΑΤ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ
ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ, 1839-1929***

Στη σημερινή πόλη των Σερρών τα μοναδικά απομεινάρια της εβραϊκής ιστορίας είναι το σχολείο στην οδό Αθανασίου Αργυρού και τα λιγοστά, κατεστραμμένα, λείψανα ταφικών μνημείων στην περίφραξη του δημοτικού υδραγωγείου στο λόφο Μουσάλα (ή Καλλιθέα)¹. Το λησμονημένο για δεκαετίες εβραϊκό παρελθόν απασχόλησε ξανά τον τοπικό Τύπο πριν από μερικά χρόνια, όταν προέκυψε το ζήτημα της κατεδάφισης ενός ιστορικού κτιρίου, της «οικίας Σιμαντώφ» (ή Γιουδά Αρδίτι)². Είναι ενδιαφέρον πως το άλλοτε «ιταλικό υποπροξενείο» βρισκόταν στη χριστιανική συνοικία

* Θερμές ευχαριστίες στον προϊστάμενο των Γενικών Αρχείων του Κράτους - Αρχείων Νομού Σερρών κ. Ι. Τσαρούχα, το φωτογράφο Κ. Βιδάκη, τον καθηγητή πληροφορικής κ. Γ. Σκαπέτη και το φιλόλογο Χρ. Φαράκλα για την πολύτιμη συνεργασία τους.

1. Η παλαιότερη γνωστή αναφορά για τα «εβραϊκά μνήματα» ανήκει σε χειρόγραφο της Μονής Προδρόμου των Σερρών (1875), Π. Θ. Πέννα, «Το χρονικόν της φωτιάς», *Σερραϊκά Χρονικά*, 9 (1982-1983) 179-184. Στο τέλος του 19ου αι., σύμφωνα με το διευθυντή του Γυμνασίου Σερρών Παπαγεωργίου, στο λόφο Μουσάλα «ευρέθησαν άλλοτε πολλά και παλαιά οστά, αλλά ταύτα ανήκον ίσως και εις τους Ιουδαίους...», Π. Ν. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τα Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου*, β' έκδοση, επιμ. Χαρ. Μπακιριτζή, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 31. Στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (Μάιο του 1917), το εβραϊκό νεκροταφείο βομβαρδίστηκε μαζί με τις παρακείμενες θέσεις του βουλγαρικού στρατού από τα συμμαχικά στρατεύματα των Γάλλων και των Άγγλων, Ν. Πέτροβιτς, «Αναμνήσεις-Σερραίων Ομηρεία (Ιούνιος 1917-Δεκέμβριος 1918)», *Σερραϊκά Χρονικά* 6 (1973) 31. Μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο το νεκροταφείο εξυπηρετούσε κανονικά τις ανάγκες της Κοινότητας, Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Σερρών (στο εξής Αρχείο ΥΠ-ΣΕΡ), τ. 28/αφ. συμβ. 12429. Το 1979 μια αποστολή του Πανεπιστημίου του Τελ Αβίβ αντίκρισε τη σημερινή, απογοητευτική, εικόνα με τη μοναδική εβραϊκή επιγραφή στο λόφο, I. Karmi, «Jewish Cemeteries in Northern Greece in the Post World War II Era», στο I. K. Hassiotis (επιμ.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the fifteenth century to the end of World War II*, πρακτικά διεθνούς συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 30 Οκτωβρίου-3 Νοεμβρίου 1992), Θεσσαλονίκη 1997, σ. 236.

2. Α. Θεοδωρίδου Σωτηρίου - Κ. Θεοδωρίδης, «Κτίριο Σιμαντώφ στα Σέρρας», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 2 (1993-1994) 197-210. Σύμφωνα με τον Αλμπέρτο Σιμαντώφ, η οικία ανήκε αρχικά στον τραπεζίτη Γιουδά Αρδίτι από τη Βέροια και κληροδοτήθηκε στον πατέρα του, εμποροτραπεζίτη Μεναχέμ Σιμαντώφ. Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη του Αλμπέρτου Μεναχέμ Σιμαντώφ (γεν. Θεσσαλονίκη 1924), Παρίσι 14 Μαρτίου 2003.

του Αγίου Νικολάου, έξω επομένως από τις γνωστές εβραϊκές συνοικίες³.

Μετά το Ολοκαύτωμα και την εξόντωση σχεδόν του συνόλου των μελών της, η ιστορική έρευνα για την εβραϊκή κοινότητα στις Σέρρες πρέπει να αντιμετωπίσει το ακανθώδες πρόβλημα των γραπτών πηγών. Ειδικότερα τα κοινοτικά αρχεία καταστράφηκαν τρεις φορές: α) στην πυρκαγιά του 1913, β) κατά τη μεταφορά τους στη Βουλγαρία το 1918⁴, και γ) στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σήμερα δεν υπάρχουν πληροφορίες για τον εντοπισμό, έστω τμήματος, των Αρχείων στην Ελλάδα ή σε άλλη χώρα. Η ανακοίνωση στηρίχτηκε στο ακόλουθο υλικό: α) την κοινοτική και σχολική αλληλογραφία με την Alliance Israélite Universelle στο Παρίσι⁵, β) τα δημοτικά και συμβολαιογραφικά αρχεία στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στις Σέρρες⁶ και γ) το αρχείο του Υποθηκοφυλακείου Σερρών.

Για την εβραϊκή παρουσία στις Σέρρες μέχρι τις αρχές του 19ου αι. και την εισαγωγή των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων (1839), τα πορίσματα της νεότερης έρευνας οδηγούν στο συμπέρασμα πως η κοινότητα είχε σχεδόν αδιάλειπτη παρουσία στην πόλη ή στην περιοχή της τουλάχιστον από τα μέσα του 14ου αι.⁷ Η πληθυσμιακή σύνθεση της κοινότητας γνώρισε σημα-

3. Ο αρχικός ιδιοκτήτης Γιουδά Αρδίτι ασκούσε καθήκοντα επίτιμου Ιταλού υποπρόξενου μέχρι το θάνατό του το Μάρτιο του 1908. Στη συνέχεια ο κληρονόμος του σπιτιού Μεναχέμ Σμιαντώβ ανέλαβε τα ίδια καθήκοντα διατηρώντας την οικία ως έδρα του υποπροξενείου, Archiv de l' Alliance Israélite Universelle (στο εξής Archiv de l'AIU)/Grèce XXI E/277, Χακίμ προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Σέρρες 18 Μαρτίου 1908.

4. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/269, Μπουσκέλα προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Σέρρες 29 Μαΐου 1928.

5. Για την ιστορία της Αλλιάνας και το ρόλο της στην εκπαίδευση των Εβραίων στον ελληνικό χώρο, A. Chouraqui, *L' Alliance Israélite Universelle et la Renaissance Juive Contemporaine (1860-1960)*, Παρίσι 1965. Ρ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2001, σσ. 139-224. Μ. Βασιλικού, «Η Εκπαίδευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο Μεσοπόλεμο», στο Μ. Στεφανοπούλου (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός, πρακτικά επιστημονικού συμποσίου* (Αθήνα 3 και 4 Απριλίου 1998), Αθήνα 1999, σσ. 129-147.

6. Το συμβολαιογραφικό αρχείο του Τριανταφυλλόπουλου καλύπτει την περίοδο 1915-1941, Γενικά Αρχεία του Κράτους/Αρχεία Νομού Σερρών (στο εξής ΓΑΚ/ΑΝΣ)/ΑΒΕ 229, Αρχείο τέως Συμβολαιογράφου Σερρών Κων. Τριανταφυλλόπουλου. Στο αρχείο των ΓΑΚ σώζονται τα παλαιότερα βιβλία της υπηρεσίας δημοτολογίων των Σερρών κατά το Μεσοπόλεμο, ΓΑΚ-ΑΝΣ/ΑΒΕ 342, Αρχείο Δήμου Σερρών - Δημοτολογία (1934).

7. Οι πρώτες αποσπασματικές μαρτυρίες για τους Εβραίους στο Mitrizzi (πιθανόν το Δημητρίτσι Σερρών) από τον Βενιαμίν ντε Τουδέλα (12ος αι.) και για τους ομόθρησκους στη Ζίχνα από τα αρχεία της μονής Προδρομού (στα μέσα του 14ου αι.) δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τη σύνδεση ή τη συνέχεια των εγκαταστάσεων, βλ. Κ. Μουστάκα, «Οι Μεσαιωνικές Εβραϊκές κοινότητες της Ζίχνας και της Καστοριάς: Αρχαιακές μαρτυρίες», *Αριάδνη* 10 (2004) 85-100. Για τους Εβραίους των Σερρών κατά τον 15ο αι.-16ο αι. Μ. Α. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Φράμπουργκ 1980, σ. 269. Σ. Πετμεζιά, «Οι Σέρρες και η περιοχή τους υπό τους Οθωμανούς», στο Ρ. Odorico, *Αναμνήσεις και Συμβουλές του*

ντικές μεταβολές στους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης: μετά την υποχρεωτική μετακίνηση (sürgün) των Ρωμανιωτών (ή Ελληνόφωνων) Εβραίων από τον Σουλτάνο στην Κωνσταντινούπολη (τον 15ο αι.)⁸, Σεφαρδίδι (ή Ισπανοεβραίοι) και Ασkenaζίμ από την Κεντρική Ευρώπη εγκαταστάθηκαν στην πόλη και αποτελούσαν διακριτές ομάδες στους κόλπους της κοινότητας στα μέσα του 16ου αι.⁹ Ο Οθωμανός περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέρει πως Χριστιανοί και Εβραίοι κατοικούσαν εντός του άλλοτε περιτειχισμένου τμήματος, ενώ οι Μουσουλμάνοι γύρω από αυτήν την περιοχή¹⁰.

Δύο είναι τα βασικότερα ερωτήματα για την εγκατάσταση των Εβραίων αυτήν την περίοδο: α) οι νεοφερμένοι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν τον 16ο αι. στην παλαιά συνοικία των Ρωμανιωτών και β) οι Ισπανοεβραίοι και οι Ασkenaζίμ συγκρότησαν κοινή ή ξεχωριστή συνοικία εξαιτίας των διαφορών τους; Το πρώτο ερώτημα παραμένει χωρίς απάντηση. Στα μέσα του 16ου αι. η ύπαρξη μιας εβραϊκής συνοικίας (κοντά σε εκκλησία του Αγίου Νικολάου) οδηγεί στο συμπέρασμα πως η επικράτηση των Ισπανοεβραίων ήταν άμεση στο εσωτερικό της κοινότητας και παρέμεινε αναμφισβήτητη μέχρι το Ολοκαύτωμα (1943)¹¹.

Όπως και οι υπόλοιπες εθνοθηρησκευτικές κοινότητες των Σερρών κατά τους οθωμανικούς χρόνους, η εβραϊκή ήταν οργανωμένη γύρω από το θρησκευτικό της κέντρο σε ξεχωριστή συνοικία, προκειμένου να ανταποκριθεί στις θρησκευτικές, φορολογικές, κοινωνικές και εκπαιδευτικές της υποχρεώσεις¹². Στις αρχές του 19ου αι., σύμφωνα με τις μαρτυρίες ξένων περιηγητών, η συνοικία εξακολουθεί να βρίσκεται στην περιοχή εντός του βυζαντινού οχυρωματικού περιβόλου¹³. Η ακριβής θέση ή η έκτασή της για αυτή την περίοδο είναι ακόμη ζητήματα ανοικτά στην έρευνα. Ο Νικολάου, πολιτικός μηχανικός και μελετητής της τοπικής ιστορίας, οριοθέτησε την εβραϊκή

Συναδινού, *ιερέα Σερρών στη Μακεδονία (17ος Αιώνας)*, Παρίσι 1996, σσ. 451, 453. Για τους Εβραίους των Σερρών κατά τον 17ο αι. *Ottoman Documents on Balkan Jews XVIth-XVII centuries*, Centre International d' Information sur le sources de l' Histoire Balkanique et Mediterranee CIBAL, Σόφια 1990, σσ. 27-28.

8. St. B. Bowman, *The Jews of Byzantium 1204-1453*, Αλαμπάμα 1985, σ. 66. Epstein, *The Ottoman Jewish...*, ό.π., σσ. 178-180.

9. Πετμεζά, «Οι Σέρρες και η περιοχή τους...», ό.π., σσ. 433-434.

10. Ε. Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, έρευνα-λογοτεχνική απόδοση Νίκος Χειλαδάκης, Αθήνα 1991, σ. 78.

11. Για τις συνοικίες των Σερρών κατά το 16ο αι., Ε. Μπαλτά, «Η πόλη των Σερρών στα Οθωμανικά τεκμήρια (15^{ος}-17^{ος})», *Γιατί*, τεύχος εκτός σειράς (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993) 17-22.

12. Α. Στεφανίδου, *Η πόλη λιμάνι της Καβάλλας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική διερεύνηση (1391-1912)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 259.

13. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, Λονδίνο 1835, σ. 207.

συννοικία στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης¹⁴. Η βασική υπόθεση του Νικολάου ήταν πως οι Ισπανοεβραίοι από την άφιξή τους εγκαταστάθηκαν σε μια ελεύθερη περιοχή εντός των βυζαντινών τειχών (πιθανόν στο χώρο του βυζαντινού ιπποδρόμου) και συγκρότησαν μια ιδιαίτερη συννοικία, που ταυτιζόταν με το συγκρότημα των «Σαράντα Οντάδων»¹⁵.

Το συγκρότημα των «Σαράντα Οντάδων» θυμίζει τις περιγραφές του Γιοσέφ Νεχαμά για τις λεγόμενες «cortijos», τις φτωχικές εβραϊκές συννοικίες γύρω από μια αυλή στη Θεσσαλονίκη¹⁶. Επίσης μας παραπέμπει στην εικόνα της εβραϊκής συννοικίας στην Κομοτηνή γύρω από μια κεντρική αυλή εντός των βυζαντινών τειχών. Στην τελευταία, όμως, υπήρχε η συναγωγή της κοινότητας στο νοτιοδυτικό άκρο της αυλής¹⁷. Οι σημαντικότερες αδυναμίες της υπόθεσης του Νικολάου για την εβραϊκή συννοικία της οθωμανικής εποχής είναι: α) χρησιμοποιεί τον κατάλογο των ιδιοκτητών της λεγόμενης πυρίκαυστης ζώνης, που συντάχτηκε μετά την Απελευθέρωση του 1913, σαν βασική πηγή για τα οθωμανικά χρόνια¹⁸, β) ο κατάλογος δεν παραπέμπει στο Οθωμανικό Κτηματολόγιο και σε έτος κτήσης των ακινήτων, και γ) δεν γνώριζε το σημαντικό έργο του Μερκάδο Κόβο για την ιστορία των Εβραίων στις Σέρρες. Λαμβάνοντας υπόψη πως κάθε εβραϊκή συννοικία ήταν οργανωμένη γύρω από μία συναγωγή, η μοναδική πληροφορία για την ύπαρξη θρησκευτικού κέντρου προέρχεται από το έργο του Μερκάδο Κόβο και συνδέεται με μια περιοχή στα νοτιοδυτικά των «Σαράντα Οντάδων», όπου η κοινότητα έκτισε νέα Συναγωγή στη θέση παλαιότερης στα τέλη του 18ου αι. - αρχές του 19ου αι. (σχέδ. 1)¹⁹.

14. Ν. Ζ. Νικολάου, *Σκαπανείς της ιστοριογραφίας και προβλήματα της ιστορίας των Σερρών*, Θεσσαλονίκη 1964.

15. Ν. Πέτροβιτς, «Γλωσσάριον λέξεων εκ της τουρκικής της διαλέκτου των Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* 4 (1963) 83. Με τους Πέτροβιτς και Νικολάου συμφωνεί ο ιστοριοδίφης των Σερρών Χαράλαμπος Βουρουτζίδης, ο οποίος ταυτίζει τους Σαράντα Οντάδες με τη θέση «Γιαχουτιλέρ Χαβλισή» (αυλή των Εβραίων), που αναφέρεται σε «βακουφναμέ» της Μονής Βατοπεδίου από το 1495, και θεωρεί πως αυτή είναι η θέση της εβραϊκής συννοικίας στο τέλος του 15ου αι., Χ. Βουρουτζίδης, «Χρονικό της Εβραϊκής Κοινότητας των Σερρών», *Χρονικά* 170 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2000) 12.

16. Γ. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης*, μετάφραση από τα γαλλικά του Τομέα Μετάφρασης του Τμήματος Γαλλικής του ΑΠΘ, βιβλίο δεύτερο, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 768.

17. Η. Μεσσίνα, *Οι συναγωγές και οι εβραϊκές συννοικίες της Βορείου Ελλάδος*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1999, σ. 218.

18. ΓΑΚ/ΑΝΣ/ΑΒΕ 189 Αρχείο Διεύθυνσης Πολεοδομίας Σερρών. Κατάλογος ιδιοκτητών πυρίκαυστης ζώνης.

19. Μ. Covo, *Aperçu Historique sur la communauté israélite de Serrès*, Τελ Αβίβ 1962, σ. 12. Ο εκπαιδευτικός Μερκάδο Κόβο (Σέρρες 1874-Θεσσαλονίκη 1940) συνδέθηκε με την ανασυγκρότηση του εβραϊκού σχολείου των Σερρών την περίοδο 1896-1901, *Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/274*, Κόβο προς Αρχιεραβίνο Γαλλίας Καν, Κωνσταντινούπολη 30 Σεπτεμβρίου 1901. Υπήρξε το έργο της Αλλιάνς στις σεφαραδίτικες κοινότητες στο τέλος

Στο δεύτερο μισό του 18ου αι., η μεγάλη ζήτηση σε βαμβάκι και μαλλί των Σερρών στις οθωμανικές και ευρωπαϊκές αγορές και οι αυξανόμενες εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων έφεραν πλούτο και αύξηση του πληθυσμού²⁰. Η πόλη εξελισσόταν σε κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου και παρουσίαζε αξιόλογη κίνηση στη μόνιμη αγορά της και την ετήσια εμποροπανήγυρη (κάθε Ιανουάριο)²¹. Παρά την κρίση στην τοπική βιοτεχνία από τις εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων, η οικονομία των Σερρών γνώρισε νέα περίοδο ακμής στα χρόνια του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου (1861-1865) μετά την απότομη αύξηση των τιμών και των εξαγωγών στο βαμβάκι²².

Σε όλη αυτήν την περίοδο (β' μισό 18ου αι.- α' μισό 19ου αι.), Εβραίοι έμποροι και αργυραμοιβοί, κυρίως από τη Θεσσαλονίκη, εγκαταστάθηκαν προσωρινά ή μόνιμα στις Σέρρες. Μετά τις ασαφείς πληροφορίες των περιηγητών για «μερικές» ή «λίγες» εβραϊκές οικογένειες στα τέλη του 18ου αι. έως τις αρχές του 19ου αι.²³, ο ανδρικός πληθυσμός κατά την απογραφή του 1831 ανερχόταν σε 248 Εβραίους και μόνον τέσσερις κοινότητες ομοθρήσκων εμφανίζονταν μεγαλύτερες στο εγιαλέτι της Ρούμελης (στη Θεσσαλονίκη, Αδριανούπολη, Μοναστήρι και Φιλιππούπολη)²⁴. Το 1834 η συμμετοχή των Εβραίων στις εμπορικές και τραπεζικές εργασίες έθεσε σε

της Οθωμανοκρατίας και μετά την Απελευθέρωση του 1912-1913. Ο Κόβο ήταν η βασική πηγή της σύντομης γενικής ιστορίας των Εβραίων στις Σέρρες του Χ. Βουρουτζίδη, «Χρονικό της Εβραϊκής Κοινότητας», σσ. 11-22.

20. Leake, *Travels...*, ό.π., σσ. 206-207. A. Boué, *Recueil d' Itinéraires dans la Turquie d' Europe*, τ. 1, Βιέννη 1854, σ. 151. H. F. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey; including visits to Mounts Ida, Athos, Olympus, and Pelion, to the Mirdite Albanians, and other remote tribes*, Λονδίνο 1869, σ. 391. Πετμεζά, «Οι Σέρρες και η περιοχή τους...», ό.π., σ. 437.

21. Ο Σπύρος Ασδραχάς κατέταξε την εμποροπανήγυρη των Σερρών σε εκείνες με περιορισμένη τοπική σημασία και τη σύνδεσε με τον εποχικό χαρακτήρα του εμπορίου (βαμβάκι), Σπ. Ι. Ασδραχά, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, Αθήνα 1988, σσ. 35, 37. Για τη συμμετοχή των Εβραίων εμπόρων της Θεσσαλονίκης στην εμποροπανήγυρη από το τέλος του 17ου αι., Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών...*, ό.π. βιβλίο δεύτερο, σ. 747. Στο έργο του Μερκάδο Κόβο αποτυπώθηκε η περηφάνια των Σερραίων -ανεξάρτητα από την εθνοθρησκευτική καταγωγή τους- για την εμποροπανήγυρη της πόλης, λόγω της συρροής εμπόρων από κάθε γωνιά της Αυτοκρατορίας, την Αυστροουγγαρία και τη Ρωσία και των εκτεταμένων εμπορικών πράξεων για αγροτικά, βιοτεχνικά και βιομηχανικά προϊόντα, Covo, *Aperçu Historique...*, ό.π., σ. 24.

22. Για τους λόγους της ζήτησης και της αύξησης των τιμών, βλ. Α. Φ. Καλλιβρετάκη, «Το ελληνικό βαμβάκι στη συγκυρία του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου», *Ιστορικά 7* (Δεκεμβρίου 1987) 81-102.

23. M. E. M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, τ. 1, Παρίσι 1828, σ. 158. Leake, *Travels...*, ό.π., σ. 201.

24. K. H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Μάντισον 1985, σ. 109. Για τους σκοπούς και τα προβλήματα της απογραφής Ν. Τοντόροφ, *Η Βαλκανική Πόλη 15^{ος}-19^{ος} Αιώνας. Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, μετάφραση Έ. Αβδελά - Γ. Παπαγεωργίου, τ. Β', Αθήνα 1986, σσ. 428-433.

αμφισβήτηση την κυριαρχία της ελληνικής αστικής τάξης στις Σέρρες²⁵. Η εγκατάστασή τους συνεχίστηκε, με εντονότερους ρυθμούς, μέχρι το τέλος του Αμερικανικού Εμφυλίου Πολέμου (1865)²⁶. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870, όταν η οικονομική παρακμή στην πόλη ήταν εμφανής, η εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε 350 οικογένειες με 1.500 μέλη²⁷.

Η «επιβλητική» Συναγωγή ανάμεσα στις εκκλησίες της Αγίας Φωτεινής και του Αγίου Αντωνίου ήταν το θρησκευτικό και κοινωνικό κέντρο της κοινότητας²⁸. Σύμφωνα με την εβραϊκή παράδοση, στις Σέρρες, η Συναγωγή καταλάμβανε την ίδια θέση για πέντε αιώνες, δίπλα σε μια παλαιά «Γιεσίβα» (ιεροσπουδαστήριο) με σπάνια χειρόγραφα και βιβλία²⁹. Σε τμήμα της Συναγωγής ή εφαπτόμενο κτίσμα λειτουργούσε ένα παραδοσιακό «Μελντάρ» (σχολείο)³⁰. Η εβραϊκή συνοικία, μαζί με το ιστορικό της κέντρο, φαίνεται πως δεν καταστράφηκε από την πυρκαγιά του 1849³¹. Δίπλα στη Συναγωγή, ή σε κοινοτικό οικόπεδο στα νοτιοδυτικά της συνοικίας, η κοινότητα έκτισε νέο σχολείο το 1874, το οποίο όμως παρέμενε ημιτελές εξαιτίας της οικονομικής κρίσης³². Όταν κατεδαφίστηκε το σχολείο του 1874, η κοινότητα έκτισε επιβλητικό διώροφο κτίριο στη θέση του για τις ανάγκες

25. Πετμεζά, «Οι Σέρρες και η περιοχή τους...», ό.π., σ. 461, υποσ. 118.

26. Η πληροφορία για 600 οικογένειες την περίοδο της ακμής (1860-1865) θεωρήθηκε υπερβολική από τον Κόβο, Covo, *Aperçu Historique...*, ό.π., σ. 19.

27. Archiv de l'AIU/Grèce VIIIB/28, Σκαλόνη προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Σέρρες 21 Απριλίου 1874, βλ. Br. Rivlin (επιμ.), *Pinkas Hakehillot. Encyclopaideia of Jewish Communities from their Foundation till after the Holocaust. Greece* (στα εβραϊκά), Ιερουσαλήμ 1998, σ. 300.

28. Στις αρχές του 19ου αι., όταν το κύμα των νεοφερμένων Εβραίων βρισκόταν στην πρώτη του φάση, η ανοικοδόμηση μιας νέας και ευρύχωρης Συναγωγής για την κάλυψη των αναγκών 2.000 ατόμων, έστω και αν πρόκειται για υπερβολική εκτίμηση, ήταν απόδειξη της διορατικότητας της κοινοτικής ηγεσίας για το μέλλον της Covo, *Aperçu Historique...*, ό.π., σ. 12. Ανάλογα, το 1883, η ολιγάριθμη κοινότητα των 212 μελών στην Καβάλα έκτισε μια μεγάλη Συναγωγή που θα κάλυπτε τις ανάγκες 1.800 Εβραίων το 1905, Archiv de l'AIU/Grèce ID/3, Ματαλόν προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Θεσσαλονίκη 15 Αυγούστου 1901, Archiv de l'AIU/Bulgarie IE/3a, Μπασάτ προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Καβάλα 7 Νοεμβρίου 1905.

29. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/269, Μπουσκέλα προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Σέρρες 29 Μαΐου 1928.

30. Covo, *Aperçu Historique...*, ό.π., σ. 12. Στο «Μελντάρ», ο «μελαμέντ», συνήθως ένας ραβίνος, δίδασκε αποκλειστικά σε αγόρια από την ηλικία των 7 ετών την εβραϊκή αλφάβητο, αριθμητική και την ανάγνωση κειμένων από τη Βίβλο μαζί με τη μετάφρασή τους στα ισπανοεβραϊκά, A. Rodrigue, *French Jews, turkish Jews. The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Μπλούμινγκτον και Ινδιανάπολη 1990, σ. 36.

31. Γ. Κουτζακιώτη, «Η μεγάλη πυρκαγιά των Σερρών (1849). Νέα στοιχεία από τα γαλλικά διπλωματικά έγγραφα», *Σεραϊκά Χρονικά* 14 (2002) 85-91.

32. Archiv de l'AIU/Grèce VIIIB/28, Σκαλόνη προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Σέρρες 12 Φεβρουαρίου 1874.

του σχολείου της Αλλιάνς (1909)³³.

Η μεγάλη ζήτηση κατοικίας στην περιοχή περιόρισε τα διαθέσιμα καταλύματα και οικοπέδα αυξάνοντας τις τιμές των ενοικίων και της γης. Οι εγγυήσεις των οθωμανικών αρχών για τη ζωή και την περιουσία των μη Μουσουλμάνων υπηκόων (1839-1856)³⁴ και η μεταφορά αρμοδιοτήτων από τις εθνοθηρησκευτικές κοινότητες στα νέα διοικητικά όργανα μετά τις μεταρρυθμίσεις του 1864, διευκόλυναν την ελεύθερη εγκατάσταση σε άλλη αστική περιοχή και την αγορά γης³⁵.

Οι Εβραίοι μετακινήθηκαν προς τρεις κατευθύνσεις: α) βορειότερα της Συναγωγής σε μια περιοχή με μικρότερη αξία γης, μικρότερες σε έκταση ιδιοκτησίες και χαμηλότερα επομένως ενοίκια (ανάμεσα στις συνοικίες του Αγίου Αντωνίου, της Αγίας Παρασκευής και του Τιμίου Προδρόμου)³⁶, όπου είναι άγνωστο αν προϋπήρχε κάποιος εβραϊκός πυρήνας (περιοχή των «Σαράντα Οντάδων»), β) νοτιότερα στο λεγόμενο Αραμπατζή μαχαλά, ανάμεσα στην παλαιά μουσουλμανική συνοικία Ζιντζιρλί τζαμί (β' μισό 16ου αι.) και στη νέα χριστιανική συνοικία του Προφήτη Ηλία (19ος αι.)³⁷

33. Archiv de l'AIU/Grèce VII B/28, Επιστολή της τοπικής επιτροπής της Αλλιάνς προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής, Σέρρες 16 Φεβρουαρίου 1909. Είναι βέβαιο ότι το σχολείο της Αλλιάνς χτίστηκε σε κοινοτικό οικόπεδο που προήλθε από την κατεδάφιση του παλαιού σχολείου και δύο μικρών κτισμάτων της κοινότητας, Archiv de l'AIU/Grèce VII B/28, Επιστολή της τοπικής επιτροπής της Αλλιάνς προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής, Σέρρες 30 Δεκεμβρίου 1907. Εκτός από το κεντρικό οικόπεδο της Συναγωγής με έκταση 1.056 τ.μ. (ένδειξη αρ. 730 στον κατάλογο των ιδιοκτητών της πυρίκαιστης ζώνης), η κοινότητα διέθετε ακόμη ένα οικόπεδο 930 τ.μ. το οποίο δεν εξυπηρετούσε μάλλον τις σχολικές ανάγκες εξαιτίας της σχετικά μεγάλης απόστασης από τη συνοικία (ένδειξη αρ. 820), ΓΑΚ/ΑΝΣ/ΑΒΕ 189 Αρχείο Διεύθυνσης Πολεοδομίας Σερρών. Κατάλογος ιδιοκτητών πυρίκαιστης ζώνης.

34. E. Benbassa and A. Rodrigue, *Sephardi a History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries*, Καλιφόρνια 2000, σσ. 69-71.

35. Α. Γερόλυμπου-Καραδήμου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1997, σ. 258.

36. Στο τέλος των Βαλκανικών Πολέμων οι εβραϊκές ιδιοκτησίες στο συγκρότημα των «Σαράντα Οντάδων», σύμφωνα με τον κατάλογο των ιδιοκτητών, ανήκαν στην τέταρτη και τελευταία κατηγορία του πίνακα με τις εμπορικές αξίες της γης και καταλάμβαναν σχετικά μικρή έκταση (από 53 τ.μ. έως 134 τ.μ.). Αντίθετα οι ιδιοκτησίες γύρω από τη Συναγωγή ανήκαν στην τρίτη κατηγορία και είχαν μεγαλύτερη έκταση (από 31 τ.μ. έως 419 τ.μ.), ΓΑΚ/ΑΝΣ/ΑΒΕ 189 Αρχείο Διεύθυνσης Πολεοδομίας Σερρών. Κατάλογος ιδιοκτητών πυρίκαιστης ζώνης.

37. Πετμεζά, «Οι Σέρρες και η περιοχή τους...», ό.π., σσ. 429, 469. Στο έργο του Κόβο, ο Αραμπατζή μαχαλάς συνδέεται με μια παλαιά μουσουλμανική συνοικία, την «Dogharb[e] y mahalessi», Covo, *Aperçu Historique...*, ό.π., σ. 12. Η πληροφορία του επιβεβαιώνεται από συμβόλαια στο Υποθηκοφυλακείο Σερρών, όπου εβραϊκές ιδιοκτησίες εντός του Αραμπατζή μαχαλά φέρονται να ανήκουν στη συνοικία «Ντογ[κ]άν Μπέη», Αρχείο ΥΠ-ΣΕΡ, τ. 12/αρ. συμβ. 4925. Δεν είναι σαφές αν ο Αραμπατζή μαχαλάς ήταν τμήμα ή ταυτιζόταν με τη συνοικία «Ντογ[κ]άν Μπέη».

και γ) στον Άγιο Νικόλαο, στον Άγιο Αντώνιο και σε άλλες, μη εβραϊκές, συνοικίες, όπου εγκαταστάθηκαν νεοφερμένοι και γηγενείς της μεσοαστικής και μεγαλοαστικής τάξης, όπως ο τραπεζίτης Γιουδά Αρδίτι, ο έμπορος Αβράμ Σιμαντώβ, ο εμποροτραπεζίτης Οβαδία Αζαρία, ο έμπορος Σολομών Φάις, ο αργυραμοιβός Χαΐμ Φλωρεντίν³⁸.

Στο τέλος της Οθωμανοκρατίας, ο πρόεδρος της κοινότητας Φαρατζή (1913) έκανε λόγο για δύο «ισραηλιτικές συνοικίες» εντός της πυρίκαιστης ζώνης και μία εκτός αυτής της ζώνης³⁹. Η πρώτη, ως την ονομάσουμε «κάτω-εβραϊκή» ή συνοικία της «Μεγάλης Συναγωγής», ήταν το αναμφισβήτητο κέντρο της κοινότητας. Η δεύτερη, η «άνω εβραϊκή», ήταν κοντά στο συγκρότημα των «Σαράντα Οντάδων» στο οποίο αναφέρεται ο ιστοριοδίφης Νικολάου. Η τρίτη, που δεν καταστράφηκε από την πυρκαγιά, εντοπίζεται στον Αραμπατζή μαχαλά. Ωστόσο, σε άλλες πηγές, η «κάτω-εβραϊκή» και η «άνω-εβραϊκή» αναφέρονται σαν μία συνοικία⁴⁰.

Από την περίοδο 1865-1870, η οικονομική κρίση στην πόλη, μετά την απώλεια του ρόλου της ως διαμετακομιστικού κέντρου και την παρακμή της εμποροπανήγυρης⁴¹, έπληξε και την εβραϊκή κοινότητα⁴². Η μετανάστευση στη Θεσσαλονίκη και στα ανερχόμενα καπνεμπορικά κέντρα της Καβάλας και της Δράμας ήταν η διέξοδος για τους Εβραίους εμπόρους, αργυραμοιβούς, επαγγελματίες και υπαλλήλους⁴³. Στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, η κοινότητα γνώρισε τη διαίρεση ανάμεσα στους Εβραίους των συνοικιών εντός και εκτός της άλλοτε περιτειχισμένης περιοχής.

Από ειρωνεία της τύχης, ο Μεναχέμ Κόβο, αναγνωρισμένος Αρχιραβίνος των Σερρών από το 1862⁴⁴, συμμετείχε στις αρχές της δεκαετίας του 1860 στην τριανδρία των Αρχιραβίνων, μαζί με εκείνους της Σμύρνης και της Αδριανούπολης, για την άμβλυνση των αντιπαραθέσεων στην κοινό-

38. Ανάλογη τάση εμφανίστηκε το β' μισό του 19ου αι. ανάμεσα στα πιο εύπορα στρώματα της κοινότητας στη Θεσσαλονίκη, Αλ. Καραδήμιου-Γερόλυμπου, «Από τη συγκέντρωση στη διάχυση. Οι εβραϊκές συνοικίες στις βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος της Τουρκοκρατίας», *Σύγχρονα Θέματα* 52-53 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1994) 17.

39. Ανώνυμου, «Les événements d' Orient», *Archives Israélites*, τ. 74/N. 30 (24 Ιουλίου 1913) 236.

40. Archiv de l'AIU/Grèce ID 3, Ματαλόν προς τον γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Θεσσαλονίκη 25 Φεβρουαρίου 1904.

41. Για τα αίτια παρακμής της εμποροπανήγυρης των Σερρών μετά το 1870, Β. C. Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870-1912. Socio-economic change and the railway factor*, Μπούλντερ 1993, σσ. 190-195.

42. Archiv de l'AIU/Grèce VB/24, Ντανόν προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Θεσσαλονίκη 8 Αυγούστου 1893.

43. M. Covo, «Lettre de Turquie», *L' Univers Israélite*, Παρίσι 35 (21-05-1897) 281-282.

44. M. Franco, *Essai sur l' histoire des Israélites de l' Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, Νέα Υόρκη 1973, σ. 193.

τητα της Κωνσταντινούπολης⁴⁵. Μία δεκαετία αργότερα, η διαίρεση των Εβραίων στις Σέρρες αναφέρεται για πρώτη φορά στην αλληλογραφία με την Αλλιάνς (1874): «θρησκευτικής φύσεως διαφορές έχουν διαιρέσει την κοινότητα της πόλης μας, όπως μπορεί να σας πληροφορήσει ο Αρχιεραβίνος της Θεσσαλονίκης»⁴⁶. Η μόνη γνωστή αιτία της διαίρεσης ήταν η ίδρυση, με αντικανονικό τρόπο, νέου τόπου προσευχής («μιντράς») στον Αραμπατζή μαχαλά και τα βίαια επεισόδια ανάμεσα στους πιστούς της Συναγωγής και του «μιντράς»⁴⁷. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870, οι Εβραίοι του Αραμπατζή μαχαλά συγκρότησαν ουσιαστικά δεύτερη «κοινότητα» με δική τους συναγωγή και σχολείο (τουλάχιστο από το 1874)⁴⁸. Στο έργο του Κόβο η ονομασία «Μεγάλη Συναγωγή» για το θρησκευτικό κέντρο στην «κάτω συνοικία» ήταν ένας τρόπος διάκρισης από τον τόπο προσευχής στον Αραμπατζή μαχαλά⁴⁹.

Η αισιοδοξία του συντάκτη της επιστολής το 1874 για την επίλυση των διαφορών «σύμφωνα με τους θρησκευτικούς κανόνες και τη λογική» δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Τριάντα χρόνια αργότερα (1904), ο επιθεωρητής των σχολείων της Αλλιάνς Ματαλόν υπογράμμιζε τη συνεχιζόμενη διαίρεση των Εβραίων ανάμεσα στις δύο συνοικίες:

...κάθε συνοικία διαθέτει τον τόπο προσευχής της, τον δικό της χαζάν και σοχέτ, το σχολείο της. Επιμένουν σε αυτή τη διαίρεση παρά τη μείωση του πληθυσμού. Κάθε προσπάθεια για την ένωσή τους θα προκαλούσε διαμάχες και η μικρή κοινότητα βιώνει με τον τρόπο της την τέλεια ειρήνη... οι δύο ισραηλιτικές συνοικίες απέχουν περίπου δέκα λεπτά μεταξύ τους και τα μικρά παιδιά της μίας συνοικίας δεν επιτρέπεται να παρακολουθούν το σχολείο της άλλης... Αυτή η συνοικία [ενν. Αραμπατζή μαχαλάς] διαθέτει ένα μικρό Ταλμούντ Τορά με 23 μαθητές ηλικίας 5-8 ετών... ο ραβίνος της συνοικίας [και υπεύθυνος του σχολείου] έχει τους οπαδούς του, όπως και ο οίκος προσευχής...⁵⁰.

Στο τέλος της Οθωμανοκρατίας, ο Αραμπατζή μαχαλάς ήταν μικτή συνοικία με μουσουλμανική πλειοψηφία, όπως προκύπτει από την εμπλοκή πολλών Μουσουλμάνων και ορισμένων Χριστιανών στις αγοραπωλησίες

45. Στο ίδιο, σσ. 165-166.

46. Archiv de l'AIU/Grèce VIIB 28, Σκαλόνι προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνς, Σέρρες, 17 Φεβρουαρίου 1874.

47. Covo, *Aperçu Historique...*, ό.π., σσ. 12-13.

48. Archiv de l'AIU/Grèce VIIB 28, Σκαλόνι προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνς, Σέρρες, 21 Απριλίου 1874.

49. Covo, *Aperçu Historique...*, ό.π., σσ. 12, 14.

50. Archiv de l'AIU/Grèce ID 3, Ματαλόν προς το γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνς, Θεσσαλονίκη, 25 Φεβρουαρίου 1904.

και τις μισθώσεις μετά το 1913⁵¹ και τον αριθμό των Ανταλλαξίμων Κτημάτων μετά το 1922⁵². Ανάμεσα στις μουσουλμανικές και χριστιανικές ατομικές ιδιοκτησίες και στις ιδιοκτησίες ευαγών μουσουλμανικών ιδρυμάτων⁵³, 25 σπίτια συγκροτούσαν τη μικρή εβραϊκή συνοικία πριν από το 1913⁵⁴. Η πλειοψηφία των Εβραίων ανήκε στα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα⁵⁵. Εξαιτίας της κοινωνικής σύνθεσης των μελών της, πρέπει να θεωρείται βέβαιο πως η μετανάστευση από τη δεκαετία του 1870 έπληξε τη συνοικία.

Εκτός από τους φτωχούς βιοπαλαιστές, εύπορες οικογένειες, όπως οι Σιμαντώφ, οι Φαρατζή, οι Μπουρλά, οι Καμπιλή, κατείχαν ιδιοκτησίες πριν από το 1912 στην περιοχή. Η παλαιότερη γνωστή ιδιοκτησία ανήκε στην οικογένεια του Αβράμ Σιμαντώφ η οποία πωλήθηκε στους Αλαλούφ το 1894⁵⁶. Ωστόσο, δεν είναι σαφές αν αυτές οι οικογένειες κατείχαν γη ως επενδυτές ή συνδέονταν με την ίδρυση της συνοικίας και τις διαμάχες από τη δεκαετία του 1870. Το ερώτημα για το τί ακριβώς συνέδεε τους Εβραίους στον Αραμπατζή μαχαλά παραμένει ανοιχτό. Από τα διαθέσιμα στοιχεία δεν προκύπτει ζήτημα κοινής καταγωγής ή κοινωνικής προέλευσης, όπως διαπιστώνεται στην περίπτωση της εντελώς αποκομμένης ομάδας των 35 εβραϊκών καπνεργατικών οικογενειών από την Ανατολική Θράκη στη χερσόνησο της Παναγίας στην Καβάλα⁵⁷. Η ύπαρξη ιδιαίτερου τόπου προσευχής στον Αραμπατζή μαχαλά και η αναφορά του Ματαλόν πως «ο ραβίνος είχε τους οπαδούς του» δεν είναι επαρκή στοιχεία για τη στήριξη της υπόθεσης πως η δημιουργία της συνοικίας είχε βαθύτερα θρησκευτικά αίτια.

Οι κοινοτικές αναφορές και τα δημοσιεύματα του Τύπου για την πυρκαγιά του Ιουνίου 1913 είναι πολύτιμες πηγές πληροφοριών για το βαθμό συγκέντρωσης του εβραϊκού στοιχείου στις δύο συνοικίες εντός της πυρκαυστης ζώνης. Σύμφωνα με τις παραπάνω πηγές, το 60% του προπολεμικού εβραϊκού πληθυσμού (200 οικογένειες είναι η βάση του υπολογισμού)⁵⁸ διέμενε εντός της πυρκαυστης ζώνης και αντιμετώπιζε στεγαστικό πρόβλημα στο σύνολό του μετά την πυρκαγιά, το 15% των Εβραίων της πόλης έχασε τις ιδιόκτητες κατοικίες του και ανάλογο ποσοστό την επαγγελματική του

51. ΓΑΚ/ΑΝΣ/ΑΒΕ 229, Αρχείο τέως Συμβολαιογράφου Σερρών Κων. Τριανταφυλλόπουλου.

52. Αρχείο ΥΠ-ΣΕΡ, τ.10/αρ. συμβ.3936, τ.13/αρ. συμβ.5282, τ.29/αρ. συμβ.13312.

53. Αρχείο ΥΠ-ΣΕΡ, τ. 25/αρ. συμβ. 11059. Τα βακουφικά κτήματα βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τη νέα Συναγωγή της συνοικίας που χτίστηκε το 1933.

54. *Αι βουλγαρικάι ωμότητες εν τη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη 1912-1913*, Αθήνα 1914, σ. 196.

55. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/282, Σέμαχ προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Θεσσαλονίκη 8 Δεκεμβρίου 1913.

56. ΓΑΚ/ΑΝΣ/ΑΒΕ 229, Αρχείο τέως Συμβολαιογράφου Σερρών Κων. Τριανταφυλλόπουλου, φακ. 47/αρ. συμβ. 22962.

57. ΓΑΚ/ΑΝΚ/ΑΒΕ 194.

58. *Αι βουλγαρικάι ωμότητες...*, ό.π., σ. 194.

στέγη⁵⁹. Το ύψος της ζημίας ανερχόταν σε 42.000 τουρκικές λίρες (11.000 τ.λ. για την ακίνητη περιουσία, 13.000 τ.λ. για την οικοσκευή και 18.000 τ.λ. για τα εμπορεύματα)⁶⁰. Όσοι δεν αναφέρονταν ως άστεγοι (το 40% του προπολεμικού πληθυσμού της κοινότητας) διέμεναν κυρίως στη συνοικία του Αραμπατζή μαχαλά και σε μικρότερο βαθμό σε άλλες μικτές συνοικίες. Ανάμεσα σε αυτούς, ένας αδιευκρίνιστος αριθμός είχε ήδη μεταναστεύσει στη Θεσσαλονίκη ή αλλού πριν από την έναρξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου.

Όλες οι αναφορές για την πυρκαγιά του 1913 επικεντρώνονται στην καταστροφή της Συναγωγής, της «Γιεσίβα» με την πλούσια βιβλιοθήκη και του νεόδμητου σχολείου της Αλλιάνς⁶¹. Ύστερα από αιώνες, το θρησκευτικό, κοινωνικό και συναισθηματικό κέντρο της πλειοψηφίας των Εβραίων ήταν πλέον παρελθόν. Το 20% των μελών της κοινότητας (η βάση του υπολογισμού ήταν οι 1.300 της επίσημης απογραφής του 1905) εγκατέλειψε οριστικά την πόλη στους πρώτους μήνες μετά την καταστροφή⁶². Εξαιτίας της απειλούμενης μαζικής φυγής των Εβραίων, οι πυροπαθείς έλαβαν οικονομική βοήθεια από τους ομόθρησκους της Θεσσαλονίκης και της Ευρώπης⁶³. Ωστόσο το μέγεθος της καταστροφής επέβαλε την επώδυνη – για τους Εβραίους της πυρκαϊστικής ζώνης – λύση της εγκατάστασης στα εβραϊκά σπίτια του Αραμπατζή μαχαλά⁶⁴:

Συγκεντρωμένοι αποκλειστικά σε ένα δρόμο, οι Εβραίοι κατοικούν σε χαμηλά σπίτια, με κακό φωτισμό και αερισμό. Όλα έχουν μίζερη εμφάνιση. Μόνον ένα-δύο σπίτια εδώ και εκεί ξεχωρίζουν με τη σχετική τους πολυτέλεια στη μέση της γενικής φτώχειας. Το ίδιο το όνομα της συνοικίας «Αραμπατζή μαχαλεσί» δείχνει ξεκάθαρα ότι όλα τα σπίτια κατοικούνταν παλαιότερα από τους καραγωγείς. Πολλές οικογένειες στεγάζονται εκεί και η

59. Ανώνυμου, «Le Désastre de la Communauté Israélite de Serrès», *Archives Israélites*, Παρίσι, τ. 74/N. 33 (14 Αυγούστου 1913) 259-260.

60. Ανώνυμου, «Les événements d' Orient», *Archives Israélites*, τ. 74/N. 32 (7 Αυγούστου 1913) 250-251.

61. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/269, Μπουσκέλα προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνς, Σέρρες 29 Μαΐου 1928. Η πληροφορία του Τζανακάρη για το ξέσπασμα της πυρκαϊγής κοντά στην εβραϊκή συνοικία, μετά την εμπρηστική επίθεση των Βουλγάρων, δεν επιβεβαιώνεται από κάποια εβραϊκή πηγή, Β. Τζανακάρη, *Η θυσία μιας πόλης - χρονικό*, Σέρρες 1998, σ. 52. Αντίθετα η εβραϊκή κοινότητα αντέδρασε οργισμένα στη δημοσίευση μιας φήμης στην πόλη -από τον ανταποκριτή Ruáux της παρισινής εφημερίδας *Temps-* για δήθεν συμφωνία των Εβραίων με τους Βούλγαρους για τη μη πυρπόληση των περιουσιών τους, Ανώνυμου, «Les événements d' Orient...», *ό.π.*, σ. 236.

62. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής ΙΑΥΕ)/1905/72/ κατάταξις ΚΓ'-ΚΕ', Στατιστική - Διοικήσεις Σερρών (διαίρεσις κατά θρησκείας και εθνικότητας), χωρίς άλλη χρονολογική ένδειξη. Το 1905, η πόλη αριθμούσε 26.575 κατοίκους (13.000 Έλληνες, 11.500 Τούρκους, 1.300 Ιουδαίους, 600 Μωαμεθανούς και 100 Χριστιανούς Αθήγγανους και 75 Βούλγαρους σχισματικούς).

63. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/279, Μιτράνι προς Γκόλντμαν, Σέρρες 30 Δεκ. 1918.

64. Β. Τζανακάρη, *Εικονογραφημένη ιστορία των Σερρών*, τ. Α, Σέρρες 1991, σσ. 337-339.

καθεμιά δεν κατέχει συνήθως πάνω από ένα δωμάτιο εκτός και εάν είναι πλούσια⁶⁵.

Πρόκειται για τη μοναδική γνωστή περιγραφή της συνοικίας του Αραμπατζή μαχαλά και της οδού Σωκράτους (σημ. Αθανασίου Αργυρού). Ανεξάρτητα από την εξέλιξη της θρησκευτικής διαίρεσης μετά το 1904, τα δραματικά γεγονότα των Βαλκανικών Πολέμων επέβαλαν τον τερματισμό της. Η έλλειψη διαθέσιμων χώρων, η οικονομική κρίση και οι υψηλές τιμές των ενοικίων προκάλεσαν τη μεταφορά των βασικών λειτουργιών στη συγκεντρωμένη συνοικία. Στη διάρκεια της δεύτερης βουλγαρικής κατοχής (1916-1918), η κοινότητα διέθετε Συναγωγή και εβραϊκό σχολείο μόνον στον Αραμπατζή μαχαλά⁶⁶.

Εκείνη την περίοδο η πολύπαθη κοινότητα γνώρισε νέες δοκιμασίες. Στα μέσα του 1918, η συνοικία του Αραμπατζή μαχαλά πλημμύρισε από τα ορμητικά νερά του χειμάρρου των Αγίων Αναργύρων και αδιευκρίνιστος αριθμός οικογενειών παρέμενε άστεγος⁶⁷. Λίγο αργότερα, κατά την αναχώρηση των βουλγαρικών δυνάμεων, ο στρατός φέρεται να κατέστρεψε τα περισσότερα εβραϊκά σπίτια και να προκάλεσε σοβαρές ζημιές στα υπόλοιπα, όπως και στη Συναγωγή και το σχολείο. Σύμφωνα με το διευθυντή του εβραϊκού σχολείου, εκτός από τις καταστροφές και τις λεηλασίες («δεν βρίσκει κανείς ούτε πόρτες, ούτε παράθυρα και μερικές φορές ούτε καν σανίδια»), κάτοικοι των Σερρών κατέλαβαν έρημα σπίτια της συνοικίας («λίγα σπίτια ήταν ακόμη άδεια»). Η ερήμωση της συνοικίας οφείλεται στην αναγκαστική μετακίνηση ενενήντα οικογενειών στη Βουλγαρία, στα μέσα Αυγούστου 1918, ύστερα από απαίτηση των αρχών κατοχής για την εκκένωση της πόλης. Στις Σέρρες, όμως, υπήρχε η φήμη για αυθόρμητη μετακίνηση και φιλοξενία των Εβραίων από κοινότητες ομοθρήσκων σε βουλγαρικές πόλεις. Μέσα στο κλίμα έντασης και σύγχυσης, επιχειρήθηκε η κατάληψη των εβραϊκών περιουσιών από πολίτες των Σερρών. Ωστόσο, σε μικρό χρονικό διάστημα, το ζήτημα διευθετήθηκε με παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας και όλες οι εβραϊκές οικογένειες εγκαταστάθηκαν ξανά στον Αραμπατζή μαχαλά⁶⁸.

Αν και η εγκατάσταση των πυροπαθών Εβραίων στον Αραμπατζή μαχαλά είχε προσωρινό χαρακτήρα, η πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων για την ανοικοδόμηση της πόλης και η μετανάστευση κατέστησαν τελικά αδύνατη την αναγέννηση της ιστορικής εβραϊκής συνοικίας στην πυρίκαυστη ζώνη. Αρχικά ο νόμος 455/1914 «περί της ανοικοδομήσεως του εμπρη-

65. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/282, Σέμαχ προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Θεσσαλονίκη 8 Δεκεμβρίου 1913.

66. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/279, Μιτράνι προς Γκόλντμαν, Σέρρες 30 Δεκ. 1918.

67. Archiv de l'AIU/Grèce VII B/28, Πρόεδρος της τοπικής επιτροπής της Αλλιάνας στις Σέρρες προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Σέρρες 27 Σεπτ. 1918.

68. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/279, Μιτράνι προς Γκόλντμαν, Σέρρες 30 Δεκ. 1918.

σθέντος τμήματος της πόλεως Σερρών» προέβλεπε πως η «διανομή και παραχώρησις προς ένα έκαστον των δικαιούχων δύναται να γίνη εν όλω ή εν μέρει επί του εδάφους και της θέσεως περιήτου της ιδιοκτησίας των» (άρθρο 11). Εάν αυτό δεν ήταν δυνατόν, «τότε παραχωρείται αυτώ κατά μετάθεσιν ισοδύναμον του όσου δικαιούται ποσόν εν τω έναντι πλησιεστέρω τετραγώνω ή εν τω αμέσως επομένω τοιούτω» (άρθρο 12). Η πρόβλεψη για τους τόπους λατρείας ήταν η πλέον σημαντική: «Των ερειπωθέντων λοιπόν ναών ο χώρος διατηρείται επίσης κατά το ενόν εν τη αυτή θέσει εφ' όσον δεν ρυμοτομείται εν μέρει» (άρθρο 13)⁶⁹. Ύστερα από μήνες απραξίας και απαγορεύσεων της οικοδομικής δραστηριότητας, οι ρυθμίσεις αυτές επέτρεπαν την ανασυγκρότηση της συνοικίας γύρω από μια νέα Συναγωγή.

Έξι χρόνια αργότερα ο νέος νόμος 2517/1920 «Περί ανοικοδομήσεως της πόλεως Σερρών επί νέου σχεδίου» επιχειρούσε να θέσει τέρμα στις καθυστερήσεις και στην εγκατάλειψη της πόλης. Ανατρέποντας όλες τις προηγούμενες πρόνοιες για τον τρόπο διανομής των ιδιοκτησιών, ο νόμος όριζε πως «η τακτοποίησις ενεργείται πάντως διά κληρώσεως... καθ' ην δέον απαιτήτως αι ιδιοκτησίαι εκάστου ιδιοκτήτου να καταλαμβάνουν μετά την τακτοποίησιν θέσεις επί νέων οδών της αυτής σπουδαιότητος προς εκείνας των παλαιών οδών, εφ' ων έκειντο αι παλαιαί αυτού ιδιοκτησίαι» (άρθρο 4)⁷⁰. Η «τακτοποίησις» σήμαινε τη διασπορά των εβραϊκών ιδιοκτησιών, κοινοτικών και ιδιωτικών, σε μια μεγάλη έκταση (σχέδ. 2).

Δύο χρόνια μετά το νόμο 1394/1918 για την ανοικοδόμηση της πυρρίκαυστης ζώνης στη Θεσσαλονίκη, η κυβέρνηση Βενιζέλου και ο υπουργός Συγκοινωνιών Παπαναστασίου εφάρμοζαν ξανά τις βασικές προτεραιότητες της πολιτικής τους στην περίπτωση των Σερρών: τον εκσυγχρονισμό και τον εξελληνισμό των Νέων Χωρών⁷¹. Κατά τον νέο ελληνοτουρκικό πόλεμο (1919-1922), το κυβερνητικό πρόγραμμα της ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών επιδίωκε πιο συστηματικά την εξαφάνιση των χαρακτηριστικών της οθωμανικής εποχής στη μορφή και την οργάνωση των ελληνικών πόλεων της Μακεδονίας. Η πολυκεντρική οργάνωση γύρω από τα θρησκευτικά κέντρα και τις εθνοθρησκευτικές συνοικίες των Σερρών, οι οποίες θα διατηρούνταν με το σχέδιο ανοικοδόμησης του νόμου 455/1914, έδινε υποχρεωτικά τη θέση της σε μια μονοκεντρική οργάνωση στο εθνικό κράτος⁷². Το ιστορικό κέντρο της εβραϊκής κοινότητας στην πυρρίκαυστη ζώνη δεν είχε

69. Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως (στο εξής ΦΕΚ)/1914/τεύχ. Α/αφ. φ. 372/Αθήνα 11 Δεκεμβρίου 1914.

70. ΦΕΚ/1920/τεύχ. Α/αφ. φ. 231/Αθήνα 9 Οκτωβρίου 1920.

71. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης...*, ό.π., σ. 124.

72. Α. Γερόλυμπου-Καραδήμου - Κ. Κανκούλα - Ν. Καλογήρου - Ν. Παπαμίχου - Β. Χαστάογλου, «Πόλη και πολεοδομία στη Βόρειο Ελλάδα μετά το 1912», πρακτικά διεθνούς συμποσίου ιστορίας *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος* (Αθήνα 26-28 Σεπτ. 1984 και Ερμούπολη 29-30 Σεπτ. 1984), τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 406.

πλέον θέση στο νέο σχεδιασμό της πόλης, όπως και η κλειστού τύπου γειτονιά των «Σαράντα Οντάδων».

Η μετανάστευση των Εβραίων προηγήθηκε της αλλαγής του νόμου και ήταν αποτέλεσμα των πολεμικών καταστροφών και των μεγάλων καθυστερήσεων στην ανασυγκρότηση των Σερρών. Η προειδοποίηση της κοινότητας Θεσσαλονίκης σε έκθεσή της, τον Ιούλιο του 1913, ήταν προφητική: «η ανόρθωσις της ισραηλιτικής κοινότητος Σερρών είνε στενώς συνδεδεμένη προς την τύχην των κατοίκων της πόλεως ταύτης... δεν δύναται τις να ζη επ' αόριστον εν πόλει ηρειπωμένη»⁷³. Στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η μείωση του γενικού πληθυσμού άγγιζε το 50% σε σύγκριση με εκείνον του 1912⁷⁴, μόλις το 1/3 του εβραϊκού στοιχείου πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους διέμενε ακόμη στις Σέρρες (70-80 οικογένειες το 1920)⁷⁵. Στη γειτονική κοινότητα της Δράμας το 1919, ο πληθυσμός της είχε υπερτριπλασιαστεί εξαιτίας της μετανάστευσης των Εβραίων των Σερρών, οι οποίοι μάλιστα διοικούσαν το συμβούλιό της στις αρχές της δεκαετίας του 1920⁷⁶.

Στις αρχές του 1925, δώδεκα χρόνια μετά την πυρκαγιά και πέντε χρόνια μετά τη δημοσίευση του νόμου 2517/1920, εκδόθηκαν οι τίτλοι ιδιοκτησίας εντός της πυρκαυστής ζώνης για την έναρξη της ανοικοδόμησης (σύμφωνα με πληροφορίες από συμβόλαια Εβραίων ιδιοκτητών)⁷⁷. Ο τερματισμός των καθυστερήσεων ήταν το αποτέλεσμα της πίεσης από την όξυνση του στεγαστικού προβλήματος για τους πυροπαθείς και τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας. Οι γηγενείς πυροπαθείς αρνούσαν να εγκαταλείψουν τις μουσουλμανικές ιδιοκτησίες για λογαριασμό των προσφύγων «προτού αποζημιωθούν βάσει της Συνθήκης του Νεϊγύ»⁷⁸. Είναι πολύ πιθανόν πως το σύνολο των πυροπαθών, ιδιοκτητών και ενοικιαστών, διεκδικούσε μερίδιο από τις

73. *Αι βουλγαρικάι ωμότητες...*, ό.π., σσ. 196-197.

74. Πριν από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, ο πληθυσμός των Σερρών ανερχόταν σε 27.500, Επιτελική Υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού, *Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητα των νομών Σερρών και Δράμας*, Αθήνα 1919, σ. 4. Σύμφωνα με την απογραφή του 1920 οι κάτοικοι της πόλης ήταν 14.486, ΦΕΚ/1921/τεύχ. Α/αρ.φ.244 «Πίναξ του πραγματικού πληθυσμού, του απογραφέντος κατά το μεσονύκτιον της 18-19 Δεκεμβρίου 1920, κατά νομούς, επαρχίας ή υποδιοικήσεις, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία», σ. 279.

75. E. Mitrani, «Les Juifs en Macédoine. La collective Israélite de Serrès», εφημ. *Le Progrès*, 13 Ιανουαρίου 1932.

76. Archiv de l'AIU/Grèce II/B 12, Ο πρόεδρος της Ισραηλιτικής κοινότητας Δράμας Πέσσαχ προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Δράμα 17 Αυγούστου 1919. Μετά τη θητεία του Πέσσαχ, ο αργυραμοιβός Ναφθαλή Μιχαήλ από τις Σέρρες ανέλαβε καθήκοντα προέδρου στη Δράμα, Β. Χ. Ριτζαλέου, *Η εβραϊκή κοινότητα της Δράμας από τα μέσα του 19ου αι. ως το Ολοκαύτωμα*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 34.

77. Ενδεικτικά Αρχείο ΥΠ-ΣΕΡ, τ. 25/αρ. συμβ. 10977, Έκδοση τίτλου ιδιοκτησίας του Ροφέλ Μάρκου (1.3.1925).

78. Θάρρος, Δράμα, 19.5.1924, αρ. φ. 159.

ανταλλάξιμες περιουσίες, όπως και οι πρόσφυγες. Αρκετοί Εβραίοι, παλαιοί ιδιοκτήτες ή οι κληρονόμοι τους, οι οποίοι ήταν μόνιμα εγκαταστημένοι στον Αραμπατζή μαχαλά ή μακριά από τις Σέρρες, πούλησαν τις ιδιοκτησίες τους στην πυρκαϊστική ζώνη εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης από γηγενείς και πρόσφυγες⁷⁹. Με αυτόν τον τρόπο, γράφτηκε ουσιαστικά ο επίλογος μιας παρουσίας αιώνων, παρά τις επενδύσεις άλλων Εβραίων σε οικόπεδα και καταστήματα στην ίδια περιοχή μετά το 1925⁸⁰.

Σε αντίθεση με τη μείωση του εβραϊκού πληθυσμού στα υπόλοιπα καπνεμπορικά κέντρα της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, η κοινότητα των Σερρών διπλασίασε, την περίοδο 1924-1931, τον πληθυσμό της (160 οικογένειες με 725 μέλη το 1931)⁸¹. Η σημαντικότερη αιτία ήταν η προσφορά εργασίας σε άνεργους καπνεργάτες της Δράμας, της Καβάλας, της Ξάνθης και της Θεσσαλονίκης από τον Γιοσέφ Φαρατζή, σπουδαίο καπνέμπορο και αντιπρόεδρο της εταιρείας «Αυστροελληνική»⁸². Η αύξηση του πληθυσμού συνδυάστηκε με την αναδιοργάνωση της κοινότητας που έφερε άμεσα αποτελέσματα: α) την αναγνώρισή της ως Νομικού Προσώπου Δημοσίου Δικαίου (προεδρικό διάταγμα 17.10.1927)⁸³, β) την κατασκευή νέου σχολείου στη θέση του παλαιού (1929)⁸⁴, γ) την ανέγερση νέας Συναγωγής δίπλα στο σχολείο (1933)⁸⁵. Στο σχολικό κτήριο στεγάζονταν τα γραφεία της κοινότητας⁸⁶ και του σιωνιστικού συλλόγου «Χερτζλ»⁸⁷.

Λαμβάνοντας υπόψη τις πληροφορίες από τα προπολεμικά δημοτολόγια του Δήμου Σερρών, προκύπτει το συμπέρασμα πως τουλάχιστον τα 2/3 των εβραϊκών οικογενειών, που ανήκαν κυρίως στα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα, ήταν εγκαταστημένα το 1934 στον Αραμπατζή μαχαλά (σχέδ.

79. Αρχείο ΥΠ-ΣΕΡ, τ. 10/αρ.φ. 3716. Μετά την έκδοση του τίτλου ιδιοκτησίας, οι κληρονόμοι του Γιουδά Σαλιέλ (πέθανε το 1913) πούλησαν, σε Χριστιανό, οικόπεδο εντός της πυρκαϊστικής ζώνης. Για την έκταση της μετανάστευσης των Εβραίων από τις Σέρρες είναι χαρακτηριστικό πως τα πέντε μέλη της οικογένειάς του ήταν πλέον εγκατεστημένα στη Δράμα, στη Θεσσαλονίκη και στη Ρουμανία.

80. Ενδεικτικά Αρχείο ΥΠ-ΣΕΡ, τ. 11/αρ.συμβ. 4165, αγορά ακινήτου το 1927, τ. 11/αρ.συμβ. 4296, αγορά το 1927.

81. Mitrani, «Les Juifs en Macédoine...», *ό.π.*

82. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/279b, Μιτράνι προς πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Σέρρες 17 Μαΐου 1932.

83. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/269, ο πρόεδρος της ισραηλιτικής κοινότητας Σερρών Μπουρλά προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Σέρρες 8 Ιουλ.1928.

84. Στο ίδιο.

85. Β. Τζανακάρη, «Τιμή στους Εβραίους των Σερρών», *Χρονικά* 167 (Μάιος-Ιούνιος 2000) 12.

86. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/279b, Μιτράνι προς πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνας, Σέρρες 17 Μαΐου 1932.

87. ΙΑΥΕ/ΑΙΕΕ/1934/1, Υποδιοικητής της Διοίκησης Χωροφυλακής και Δημόσιας Ασφάλειας Κολυμπίρης προς την Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας, Σέρρες 24 Ιουλίου 1934.

3)⁸⁸. Απόδειξη των περιορισμένων οικονομικών μέσων που διέθεταν ήταν η εξασφάλιση μικρού αριθμού πρώην μουσουλμανικών ακινήτων στην ίδια συνοικία μετά το 1927-1928, κατά τη διεξαγωγή ανοικτών δημοπρασιών για τη διάθεση της ανταλλάξιμης περιουσίας από την Εθνική Τράπεζα⁸⁹. Μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την εξόντωση των μελών της κοινότητας στην Τρεμπλίνκα της Πολωνίας, η συνοικία αυτή, γνωστή ως τα «εβραϊκά», ήταν το αναμφισβήτητο κέντρο της κοινότητας⁹⁰.

Στην ανακοίνωση δεν επιχειρήθηκε η συστηματική και ακριβής χωροθέτηση των συνοικιών εξαιτίας του, συχνά αποσπασματικού, χαρακτήρα των πληροφοριών. Διαπιστώθηκε η παραδοσιακή συγκέντρωση των Εβραίων σε ξεχωριστή συνοικία εντός του άλλοτε βυζαντινού περιβόλου και επιβεβαιώθηκε η εγκατάσταση έξω από τη συνοικία τους, στο τέλος της Οθωμανοκρατίας, προς δύο κατευθύνσεις: α) τις γειτονικές χριστιανικές συνοικίες για τα ισχυρότερα οικονομικά στρώματα και β) τον Αραμπατζή μαχαλά (εικ. 1α,β) με τη μουσουλμανική πλειοψηφία και την περιοχή των «Σαράντα Οντάδων» για τα ασθενέστερα κυρίως οικονομικά στρώματα.

Εκτός από τη θετική επίδραση των γενικών μεταρρυθμίσεων στην Αυτοκρατορία, δεν προκύπτει πως πολιτικές αποφάσεις ή πολεοδομικές παρεμβάσεις των τοπικών οθωμανικών αρχών επηρέασαν άμεσα την εγκατάσταση ή τις μετακινήσεις των Εβραίων στην πόλη. Αντίθετα έχουμε μαρτυρίες για την ανικανότητα των αρχών στο να παρεμβαίνουν για την εύρυθμη λειτουργία των Σερρών μέχρι την τελευταία δεκαετία του 19ου αι: αναφέρονται η ακαταλληλότητα των κτηρίων που στέγαζαν τις διάφορες υπηρεσίες, το ανύπαρκτο ουσιαστικά οδικό δίκτυο και το απαράδεκτο επίπεδο καθαριότητας και υγιεινής στην πόλη και στα περίχωρα⁹¹. Μετά την εκδίωξη των οθωμανικών αρχών (1912) και τον καταστροφικό εμπρησμό από τις βουλγαρικές δυνάμεις κατοχής (1913), η συνεχής μετάθεση της ανοικοδόμησης της πόλης από τις ελληνικές κυβερνήσεις στο μέλλον και η οικονομική παρακμή καθόρισαν την εξέλιξη της εβραϊκής κοινότητας: επιτάχυναν τη μετανάστευση και τη συγκέντρωση του εβραϊκού πληθυσμού στον Αραμπατζή μαχαλά.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, η συγκέντρωση των Εβραίων σε μία συνοικία κατά το Μεσοπόλεμο ήταν συνέπεια πολιτικών επιλογών με αφορμή την ανοικοδόμηση της πυρίκαιου ζώνης. Μολονότι η εφαρμογή

88. ΓΑΚ-ΑΝΣ/ΑΒΕ 342, Αρχείο Δήμου Σερρών - Δημοτολογία (1934).

89. Εμ. Τσουδερού, *Η αποξήμωσις των ανταλλαξιμών*, Αθήνα 1927, σσ. 43-44.

90. Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Α. Σιμαντώφ. Πολύτιμη είναι και η δημοσιευμένη μαρτυρία της Ελένης Βερβέρη, κατοίκου της συνοικίας πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, Κ. Πασχάλη, «Η εβραϊκή κοινότητα των Σερρών. Μια ιστορική προσέγγιση με πολλά ερωτηματικά...», *Μετά* 63 (2000) 29.

91. Public Record Office/Foreign Office (PRO/FO)/294/13, Υποπόξενος της Μεγάλης Βρετανίας προς Μπλαντ, Σέρρες 31 Μαρτίου 1884.

του νέου σχεδίου αποσκοπούσε στον εκσυγχρονισμό των Σερρών και τη διάλυση των συνοικιών με βάση το θρησκευμα ή την καταγωγή, η στρατηγική αυτή απέτυχε, κατά ένα μέρος, στην περίπτωση της εβραϊκής κοινότητας. Από την εβραϊκή πλευρά, η συγκέντρωση στον Αραμπατζή μαχαλά ικανοποιούσε όσους ενδιαφέρονταν για τη διατήρηση της ιδιαίτερης φυσιολογίας της κοινότητας στο ελληνικό κράτος. Γνωρίζουμε πως η πλειοψηφία των Εβραίων στις Σέρρες επέλεγε παραδοσιακά την εγκατάσταση γύρω από το κέντρο της κοινοτικής ζωής, τη Συναγωγή, το σχολείο, τα ευαγή της ιδρύματα. Μετά την εισαγωγή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, η επιλογή της περιοχής κατοικίας έγινε συγχρόνως με εθνοθρησκευτικά αλλά και κοινωνικά-οικονομικά κριτήρια, όπως αποδεικνύει η εγκατάσταση εύπορων αστών σε μη εβραϊκές συνοικίες. Ειδικά στην περίπτωση των Εβραίων στον Αραμπατζή μαχαλά, θρησκευτικοί λόγοι, εάν δεν προκάλεσαν τη συγκρότησή της, διαμόρφωσαν για τουλάχιστον τρεις δεκαετίες (1874-1904) τον κλειστό χαρακτήρα της συνοικίας γύρω από τον «αντικανονικό» –για την πλειοψηφία των ομοθρήσκων– τόπο προσευχής.

Η προτίμηση στην εγκατάσταση γύρω από το θρησκευτικό κέντρο εξακολούθησε να ισχύει και μετά την απελευθέρωση του 1913, όταν οι τραυματικές εμπειρίες των πολέμων (1912-1918) προκάλεσαν μεγαλύτερη συσπείρωση στην αποδυναμωμένη εβραϊκή κοινότητα. Παρά τον οικονομικό ανταγωνισμό και τη θρησκευτική διαφορά, η εβραϊκή κοινότητα στις Σέρρες διατηρούσε σχέσεις με τη μουσουλμανική και ελληνορθόδοξη πλειοψηφία⁹². Στις περιοχές κατοικίας, οι σχέσεις αυτές αποτυπώθηκαν στη διαμονή των εύπορων κυρίως Εβραίων σε μικτές συνοικίες, στις εκμισθώσεις και τις αγοραπωλησίες ακινήτων μεταξύ των τριών στοιχείων, στη συνύπαρξη των Σερραίων, ανεξάρτητα από την καταγωγή τους, στον Αραμπατζή μαχαλά και σε κοινές επιχειρηματικές δραστηριότητες στην ίδια περιοχή⁹³.

Αντίθετα, όμως, με την έκφραση δυσανεξίας για τη διαίρεση και το διχασμό της κοινότητας στις δύο κύριες συνοικίες κατά την οθωμανική περίοδο, δεν υπήρξε αντίδραση για τη συγκέντρωση των Εβραίων σε μία συνοικία κατά το Μεσοπόλεμο. Η κριτική στο ζήτημα της διατήρησης των εβραϊκών συνοικιών είναι συνήθως μεταπολεμική και προέρχεται από τους ελάχιστους επιζώντες του Ολοκαυτώματος στην άλλοτε βουλγαρική ζώνη κατοχής. Η συγκέντρωση σε μία συνοικία θεωρείται πως ήταν χαρακτηριστικό μιας κλειστής και απομονωμένης ομάδας, δεν επέτρεπε το μεγαλύτερο συγχρωτισμό μεταξύ των Χριστιανών και των Εβραίων πριν από τον πόλεμο, μείωνε τις πιθανότητες απόκρυψης ή διαφυγής στον Β΄ Παγκόσμιο

92. Archiv de l'AIU/Grèce XXI E/268, Διευθυντής του εβραϊκού σχολείου Αζαρία προς τον πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής της Αλλιάνς, Σέρρες 25 Φεβρουαρίου 1886.

93. Ενδεικτικά αναφέρεται πως ο Χρ. Μερτζάνης μεταβίβασε το 50% οικοπέδου του, το 1927, στον Ισάκ Μωΐς Φαρατζή με τη συμφωνία της κατασκευής και της συνεκμετάλλευσης καπναποθήκης στον Αραμπατζή μαχαλά, Αρχείο ΥΠ-ΣΕΡ, τ. 11/αρ.συμβ. 4312.

Πόλεμο και διευκόλυνε τη σύλληψη και τον εκτοπισμό από τους Ναζί και τους Βούλγαρους συνεργάτες⁹⁴. Μολονότι είναι πολύ πιθανό πως οι αρχές κατοχής μετέφεραν με βία και άλλες οικογένειες στον Αραμπατζή μαχαλά πριν από το 1943, ο εκτοπισμός όλων των Εβραίων το βράδυ της 3ης Μαρτίου 1943 στις Σέρρες, ανεξάρτητα από την περιοχή κατοικίας, αποδεικνύει πως η ύπαρξη της συνοικίας δεν ήταν ο αποφασιστικός παράγοντας για την καταστροφή της κοινότητας⁹⁵. Η μελέτη του πλέγματος των γερμανοβουλγαρικών σχέσεων και των τοπικών συνθηκών, την περίοδο του πολέμου, θα φωτίσουν μια από τις πιο άγνωστες και τραγικές σελίδες της νεότερης ελληνικής ιστορίας.

ABSTRACT

VASILIS RITZALEOS

JEWISH DISTRICTS IN SERRES FROM THE TANZIMAT TO THE ECONOMIC CRISIS BETWEEN THE WARS, 1839-1929

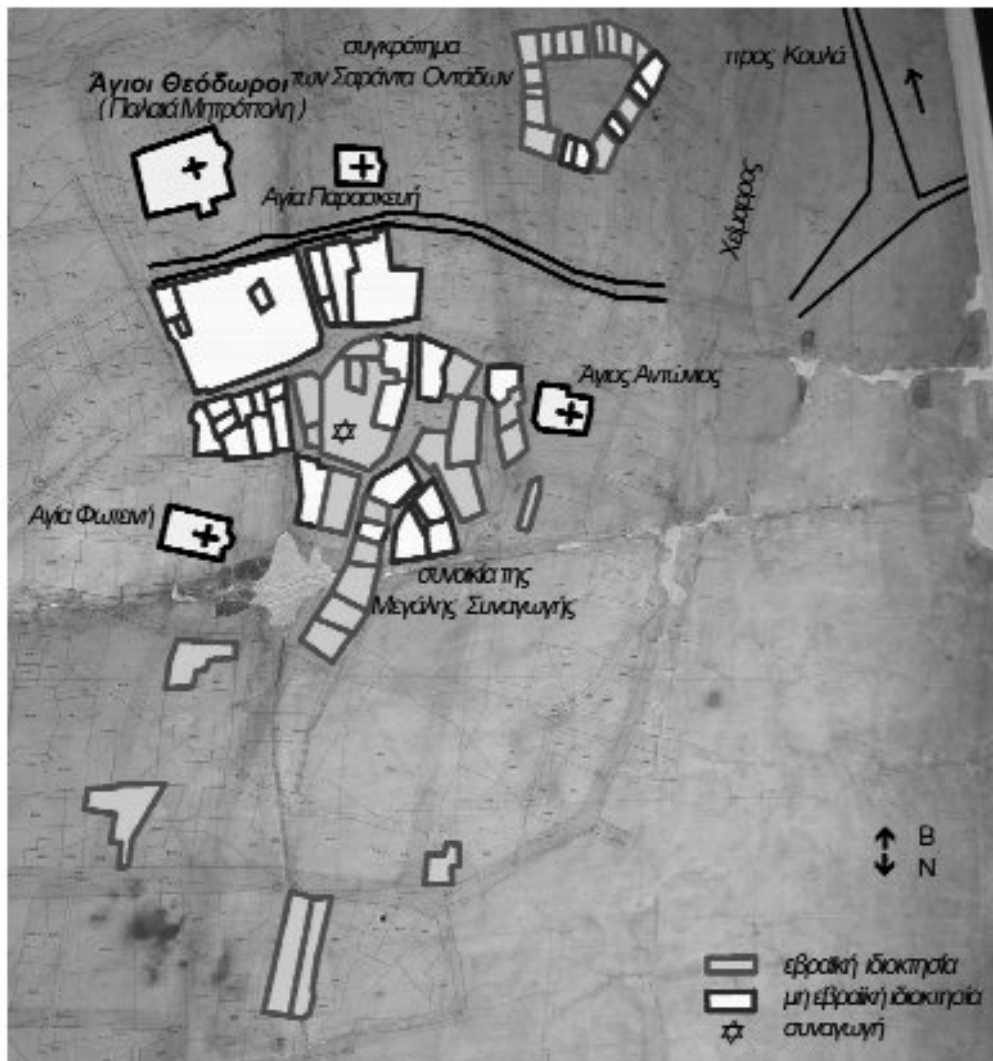
In the mid-19th century, the growing Jewish population, economic development, and the appearance of religious differences within the community led to the creation of two more Jewish districts by the end of the period of Ottoman rule: the old Saranda Odades was joined by Megali Synagoyi and Arabaji Mahala. In the period 1913-24, as a result of the catastrophic fire of 1913, the exodus of the Jews from the town, the delay in reconstructing the burnt zone, and the way this was done, the mixed district of Arabaji Mahala became the main Jewish quarter in Serres.

After the exchange of populations under the Treaty of Lausanne, the Jewish community doubled in size, and this, together with the sale of the Moslem property, made Arabaji Mahala the undisputed centre of Jewish life.

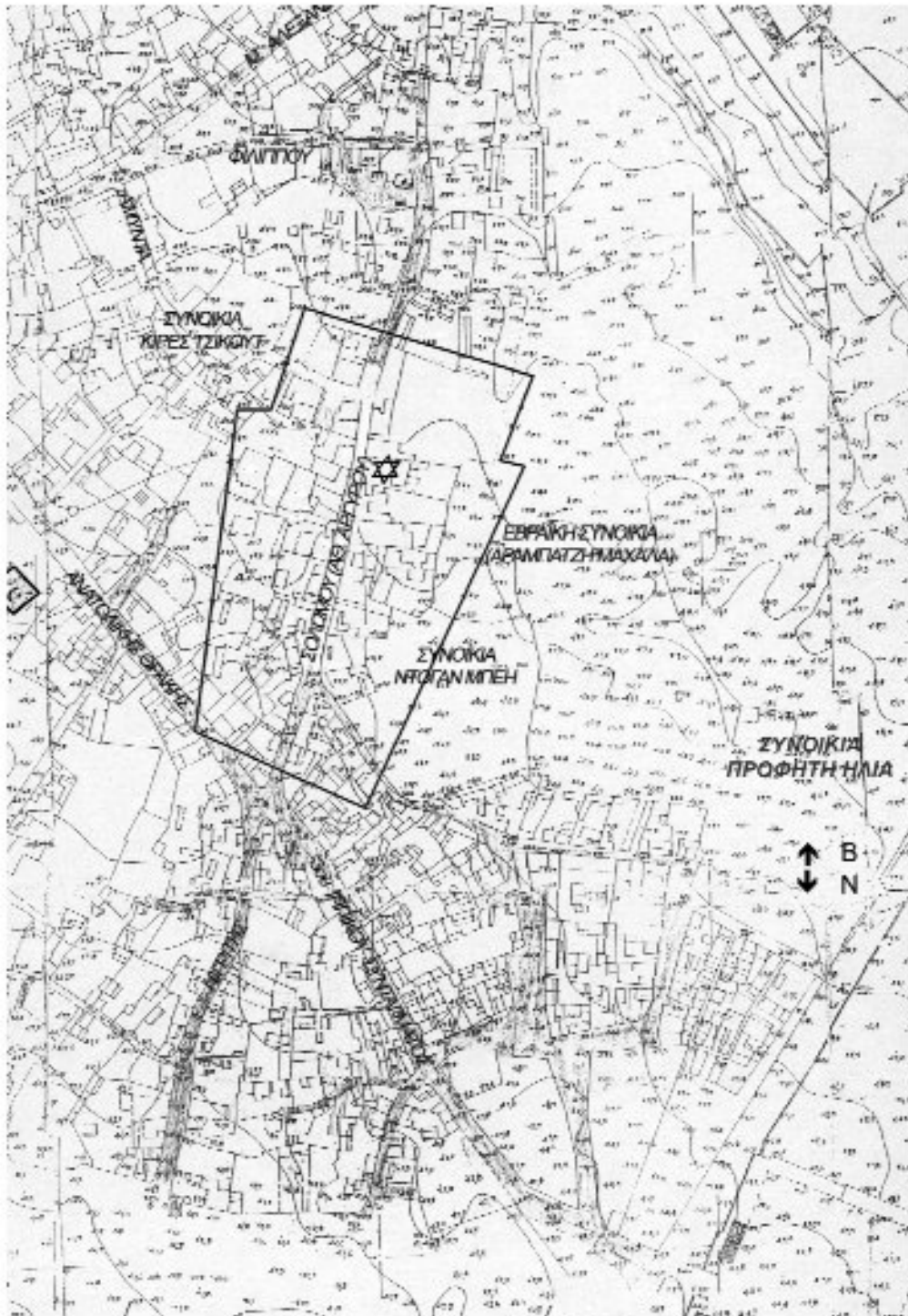
This study is based on a large number of unpublished French, British and Greek sources and is accompanied by plans and drawings from the period 1914-25.

94. Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Λούη Κοέν (γεν. Ξάνθη 1912), Αθήνα 16 Δεκ. 2004.

95. F. B. Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940-1944*, Πίτσμποργκ 1972, σ. 105.

Σχέδ. 1. Οι εβραϊκές ιδιοκτησίες στην πυρκαϊστική ζώνη πριν από το 1913. Ξεχωρίζουν η συνοικία της Μεγάλης Συναγωγής («κάτω συνοικία») και το συγκρότημα των Σαράντα Οντάδων («άνω συνοικία»). (ΓΑΚ-Αρχαία Νομού Σερρών, Συλλογή Χαρτών, Σέρρες 1914).

Σχέδ. 3. Αραμπατζή μαχαλάς ή εβραϊκά.

(ΓΑΚ-Αρχαία Νομού Σερρών. Συλλογή Χαρτών. Σέρρες, περίπου 1920).

Εικ. 1. Αραμπατζή μαχαλάς.

- α) Είσοδος σε αυλή, γύρω από την οποία στεγάζονταν εβραϊκές οικογένειες σε μονώροφες κατοικίες στην οδό Σωκράτους (Αθανασίου Αργυρού). Το κτίσμα δεν σώζεται σήμερα (Αρχειό Βασίλη Ριτζαλέου).*

- β) Εβραϊκή κατοικία στο εσωτερικό της παραπάνω αυλής στην οδό Σωκράτους. Το κτίσμα δεν σώζεται σήμερα (Αρχειό Βασίλη Ριτζαλέου).*

ΧΟΡΗΓΟΙ:

ISBN: 978-960-86390-8-9